

रेडियो नेपालले दिएको पीडा

प्रेम कैदी

२०२२ साल असोज कात्तिकतिरको कुरो हो, काठमाडौंमा जाडो भैसकेको थियो । त्यसैले म ज्यादै सङ्कटसाथ उठेर रेडियो नेपालतिर दौडेको थिएँ । लैनचौरस्थित शान्ति विद्या गृहमा प्राथमिक तहमा पढ्ने बालक थिएँ म । मेरा जेठा दाइ (जेठा बाबाका छोरा) स्व. नवराज शाहीले मलाई *बाल कार्यक्रम*मा भाग लिनैपर्छ भनी उक्साएका थिए । अझ भन्ने हो भने मैले उक्त कार्यक्रमका लागि लेखेको गीत उनले सम्पादन गर्दागर्दा वास्तवमा उनकै रचना भन्न मिल्ने भइसकेको थियो । कर्णाली अञ्चलको रास्कोट क्षेत्रमा गाइने अछाम भैसोलेसँग मिल्ने लोकगीतको म ज्यादै नै मीठो स्वर भएको र गीत गाउँदा गाउँदै श्रोताहरूलाई मख्ख पार्न सक्ने गायक थिएँ ।

हाम्रो गाउँमा मान्यजनहरूका अगाडि गीत भन्न र गाउन लाज मानिन्छ । अद्यापि त्यो चलन छ तर यस्तो चलन हटाउन स्व. नवराज शाहीको ठूलो हात छ । आफू राजधानीमा उच्च शिक्षा पढेपछि कर्णालीको रास्कोट क्षेत्रमा गै विद्यालय खोलेर पढाउने, गाउँमा सामूहिक नाचगान गराउने, विद्यालयमा गीत,

कविता वाचन गर्न लगाउने जस्ता अनेक काम गर्ने स्व. शाही शैक्षिक जागरणको क्षेत्रमा कर्णालीका अगुवा मात्रै नभएर प्रखर प्रतिभाशाली कवि, गीतकार र मीठो स्वर भएका गायक एवं सिपालु नृत्य कलाकार थिए ।

‘पानीमा छपकै जाल, जाल काटचो कतले माछैले’ –यो गीत स्व. शाहीले रेडियोमा गाउने कलाकारले भन्दा मीठो गाउँथे र नाच्थे । अहिले पनि रास्कोटमा उनका धेरै दर्शक, श्रोता र विद्यार्थीहरू छन् । कर्णालीबाट काठमाडौं आई पढ्ने र एसएलसी उत्तीर्ण गर्ने डा. धनबहादुर शाही प्रथम व्यक्ति हुन् । उनीपछि कर्णालीका एसएलसी उत्तीर्ण गर्ने दोस्रो व्यक्ति उनका भतिजा स्व. नवराज शाही बहुमुखी प्रतिभाका थिए । उनका केही कविताहरू अद्यापि मसँगै छन् र उनकी छोरी बेबी मल्लले प्रकाशन गर्ने इच्छा व्यक्त गरेकी छन् ।

उनै नवराज शाहीले मेरो गीत परिमार्जन गरिदिए, गाउने थप अभ्यास समेत गराए अनि रास्कोटका विद्यालयमा मैले देखाएको प्रतिभाको सिलसिला जोडेर मलाई उत्साहित पार्दै रेडियोमा पठाए । उनको विश्वास थियो *वाल कार्यक्रम*मा कर्णाली जस्तो दुर्गमबाट राम्रो गीत, चौपट्टै सुरिलो स्वर, अनि यस्तै यस्तै विशेषताका कारणले मलाई अवश्य नै मौका मिल्ने छ । म ठमेलको डेराबाट कस्तुरीको चालमा उफ्रँदै प्रफुल्ल मुद्रामा सिंहदरवार छिरेर सोधपुछ गर्दै रेडियो नेपाल पुगें । विहान सात बजे पुगिसक्नु पथ्यो र समयमै पुगेर गीत बुझाउनुपर्ने ठाउँमा बुझाएँ । अनि कार्यक्रम सुरु हुन धेरै समय लाग्ने भएकोले त्यहाँ आएका धेरै केटाकेटीहरूको बीचमा ढोका अगाडिको खाली ठाउँमा त्यत्तिकै अल्मलिरहें ।

मलाई रेडियो नेपाल भनेपछि औधी नै सुन्न मन लाग्यो । मेरा कक्षाका अन्य राजधानीबासी सहपाठीहरू प्रायः हिन्दी गीतहरू मन पराउँथे । मलाई मन पर्ने गीतमा या त कर्णालीमा आफूले गाउने जस्तै हुन्थे या राजधानीमा खेत रोपेर फर्केका रोपाहारहरूले गाउने असार गीत हुन्थे । त्यसबाहेक मैले मन पराउने गीतमा रेडियो नेपालबाट प्रसारण हुने लोकगीतहरू नै थिए ।

मेरा बाबाले कर्णाली अञ्चलमा २०१८ सालमा पहिलो रेडियो भित्र्याएका थिए । तत्कालीन जुम्ला जिल्लाको विजैपुरस्थित मेरो घरमा दुइटा ठूला काठका लिङ्गोहरू ठड्याइएको थियो । त्यसैमा तार बाँधेर माइक पनि राखिएको थियो । रेडियो चाहिँ घरभित्र हुन्थ्यो र ठूलूला सेकेण्डरी ब्याट्रीबाट चल्ने त्यो ‘स्पाइनोला’ भन्ने रसियन रेडियो बजाउँदा हाम्रो घर, गाउँमा मात्र हैन खोलापारिको सान्नीका धेरै गाउँहरूसम्म सुनिन्थ्यो । धर्मराज थापाले गाउन थालेपछि त गाउँका मान्छेहरू मख्ख परेर नाचौंला भैं गर्थे । हामीहरू सबैजसो गाउँले श्रोताहरू रेडियो नेपाल र त्यसमा पनि लोकगीत मात्रै मन पराउँथ्यौं तर

बाबाहरू अल इण्डिया रेडियोको नेपाली र कहिलेकाहीं हिन्दी समाचारहरू सुन्थे । धेरै पढेलेखेका नभए पनि त्यति बेला मेरा बाबा जागरुक श्रोता थिए भन्ने मलाई लाग्छ ।

“धर्म कर्म जातपात केही नमान्ने साठी वर्षको भयो कि मारिहाल्ने माउसे चाउसेको रेडियो नलगा ।” –एकचोटि मैले भुक्किएर मिटर घुमाउँदा रेडियो पेकिडको हिन्दी सेवा लाग्न गएछ र त्यहाँबाट अमेरिका र भारतलाई गाली गरेको सुनेर मेरा बाबा औधी रिसाएका थिए । त्यति बेला भोटबाट भागेका शरणार्थीका कारणले होस् अथवा देशको प्रमुख राजनीतिक दल नेपाली काङ्ग्रेसको लोकप्रियताका कारणले होस्, हाम्रा बाबाहरू जनगणतन्त्र चीनलाई प्रजातन्त्रविरोधी अधिनायकवादी देश भनी विरोध गर्ने गर्दथे । २००७ सालको आन्दोलनमा कर्णालीबाट मेरो जेठाबा डिट्टा क्षेत्रबहादुर शाही एक जनामात्र सक्रिय रूपमा सहभागी थिए भने नेपाली काङ्ग्रेसका नेता महेन्द्रविक्रम शाह पनि हाम्रा गोत्यार दाजुभाइ पर्थे । त्यसैले हाम्रो घरमा काङ्ग्रेसकै प्रभाव बढी थियो । त्यसैले होला, धेरै वर्षसम्म म ज्यादै चर्को रूपमा साम्यवाद र चीनविरोधी भइरहँ । शान्तिविद्या गृहमा पढ्दा त एकजना प्रगतिशील विचार राख्छु भन्ने विद्यार्थी मित्रलाई ठट्टामा ‘पेकिड रेडियो’ भनी म जिस्क्याउँथे र उनले प्रतिवादस्वरूप मलाई ‘अल इण्डिया रेडियो’ भनी नामाकरण गरेका थिए ।

रेडियो नेपालमै पहिलो चोटि *बाल कार्यक्रम*मा भाग लिने भनेर भित्र पसेको मैले त्यहाँ कतै राम्रोसँग उभिने ठाउँसम्म देखिनँ । कसैले कसैप्रति कुनै वास्ता राखेका थिएनन् । हाल जापानीहरूले बनाएको नयाँ स्टुडियोको दक्षिणपट्टिको थोत्रो दुईतले घरमा केही व्यक्तिहरू आउँथे र भित्र पस्थे । अनि आ-आफ्ना कार्यक्रमहरू प्रसारण गरेर हिँड्ने गरेको त्यहाँ एकजना पाले जस्तो देखिने व्यक्तिसँग केही बच्चाहरूले जिज्ञासा राख्दा थाहा भयो । यसैबीच एउटा मोटो कालो फौजी जस्तो मान्छे आयो र उसलाई देखासाथ त्यहाँ मसँगै उभिएका केही बच्चाहरू त्यस मान्छेतिर दौडिए र उसको हातमा भुण्डिए । ज्यादै कालो मान्छे, हाँस्दा अति सेता दाँत देखाएपछि नाङ्गो पाखुरा खुम्च्याएर खाइलाग्दो मसलको डल्लो देखायो । छ्छ्ती फुलाएर निकै नै चौडा पाय्यो । निधार खुम्च्याएर नचायो । उसका यस्ता अनेक पहलमानी कला करतवहरूले त्यहाँ रहेका २५/३० जना केटाकेटीहरू खुबै रमाए । त्यसै रमाइलो बीच केही बच्चाहरूको नाम माथिल्लो भ्यालबाट उच्चारण गरियो । जसको नाम आयो ती माथि स्टुडियोतिर कुदे । ती नामहरूमा म थिइँ तर म जस्तै कार्यक्रममा अस्वीकृत भएका सबै बच्चाहरूका रचनाहरू एउटा ज्यादै लामो र वाजको चुच्चो जस्तो नाक भएको

सिकुटे मान्छेले भ्यालबाट फुत्त फाल्यो । उसले फालेको कागजको मुठो बीचैमा खुलेर हावामा उड्यो । आफ्नो सुरिलो स्वरमा घन्काउला भनेका गीतहरू चुडिएको चङ्गाभैँ हावामा बयेली खेलेको हामी निरीह आँखाले हेरिरह्यौँ । कुनै कुनै बच्चाहरू त डाँको छोडी रोए, धर्धरी आँसु बगाउँदै । मेरो पनि मन अमिलो भयो । मैले लेखेर ल्याएका कर्णालीका गीतहरू रेडियो नेपालले अस्वीकृत मात्र गरेन, तिनीहरूलाई स-सम्मान फिर्तासम्म गरेन । उल्टो रछ्यानतिर मिल्कायो । मैले आफ्नै ठानेको रेडियो नेपाल त्यो चुच्चे नाक भएको रिसाहा जस्तो मान्छेहरूको बपौती रहेछ । मैले काले फौजीलाई देखाएर 'त्यो को हो' भनी सोधें । "तिमीले चिनेनौँ, उहाँ गीतकार किरण खरेल हो ।" –कसैले जवाफ दियो ।

हाम्रा रचनाहरू हेर्दै नहेरी फाल्ने, को कति टाढाबाट आएको छ ? कसले कुन क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्दैछ ? कस्तो विषयवस्तु लिएर आएको छ ? त्यसको वास्तै नगरेको पाउँदा साह्रै चित्त दुख्यो मलाई । पछि थाहा पाएँ, किरण खरेलले प्रायः आफन्तहरू वा हाकिमहरूका नातागोताहरूबाट नै *बाल कार्यक्रम* चलाउँदा रहेछन् । यस्ता चाकडीबाज, दूराग्रही र स्वार्थी व्यक्तिहरूको हालीमुहाली भएको रेडियो नेपालप्रति मलाई त्यसपछि कहिल्यै श्रद्धा भएन । धर्मराज थापा, कोइली देवी, बच्चु कैलाश, तारादेवीहरूप्रति पनि मेरो रुचि मत्थो । म जस्ता बच्चाहरूलाई क्रमैसँग अर्को चोटि आऊ वा यस्तै केही एक शब्द बोलिदिएकै भए पनि म *बाल कार्यक्रम* छोड्ने थिइँन होला । तर त्यहाँ त्यस्तो वातावरण थिएन ।

"*बाल कार्यक्रम*मा पैसा पाइन्छ, जेरी खान पाइन्छ, त्यसैले डाइरेक्टरका नातिनातिनासम्म आउँछन्, तिमीहरू जस्ता भनसुन गरिदिने कोही नभएकाहरूले यहाँ आउनै पर्दैन । म सधैं सबैको चाकडी गर्छु तर मेरो गीत बज्ज दिँदैनन् ।" –यी शब्दहरू लालबहादुर खातीका थिए । अस्वीकृत बालबालिकाप्रति संवेदनशील भएर उनीहरूलाई फकाउने क्रममा ती सरल व्यक्तित्वले यस्तो अभिव्यक्ति दिएका थिए । उनको 'भ्यान कुटु भ्यान कुटु भ्याई गर्ने बाजा' भन्ने गीतले धेरै वर्षपछि तीसको दशकमा हलचल मच्चाएको थियो, अति लोकप्रिय भएको थियो । म गीत सङ्गीतको क्षेत्र छोडेर भाषणवाज विद्यार्थी नेता अनि कलम धस्ने पत्रकार बनेपछि सधैं साँभू पिपलबोटमा एकचोटि 'हेल्लो' भनिने मित्रहरूमध्ये ती जनप्रिय गायक पनि मेरा निकटस्थ बनेका थिए ।

लालबहादुर जस्ताकै कारण र मेरो वैचारिक आस्थाले गर्दा पनि पछि म मौका पाएसम्म बच्चु कैलाश, अम्बर गुरुड, नारायण गोपाल, गोपाल योञ्जन, गणेश रसिक, हिरण्य भोजपुरे आदिका नेपाली गीतहरू सुन्ने भएँ । तैपनि मलाई रेडियो नेपालका आधुनिक गीतहरू भनेपछि सधैं दिक्क लागिरहन्थ्यो । किनकि

मलाई लाग्थ्यो कथित आधुनिक गीतहरूका पछाडि शौखिन राणा शासकहरूले सीमापारिवाट दरवारमा नचाउन ल्याएका मुजरा नाँचे पातरहरू अथवा तिनका भँडुवाहरूले गाउने नाच्ने भाकामा ती गीतहरू बन्दै आएका हुन् । र, पछिबाट मुम्बैया चलचित्रहरूले तिनीहरूलाई अझ चर्को रूपमा चर्चामा ल्याई नेपाली माटोकै उपज जस्तो स्वाभाविक बनाइदिए । अन्यथा नेपाली माटोको सुगन्ध, नेपाली भाषा र संस्कृतिको आँचबाट अलग गीत सङ्गीत बजाउने रेडियोहरू आज पनि धेरै नेपालीहरूका लागि ग्राह्य छैनन् । नेपाली जनजीवन स्वाद र सन्तुष्टिबाट अनभिज्ञ सहरमा एकाङ्गी जीवनमा परचक्रीहरूको प्रभावमा बग्न बाध्य अल्लारेहरू रेडियो सुन्छन्, टिभी, चलचित्रको पर्दामा देख्छन्, त्यसैको अन्धानुकरण गर्दै पप सप गीतहरू भट्याउँछन् । यसले उनीहरू जस्तै एकाङ्गी जीवनबाट आएका उरण्ठचाउला ठिटाठिटीहरूलाई हल्ला गर्ने बाटो दिए पनि त्यसले व्यापक जन समुदायलाई सधैं आफैप्रति उदासिन बनाइराख्छ भन्ने मेरो अनुभव छ । यस प्रकारको बाह्य नक्कलबाट नेपाली सङ्गीत क्षेत्र फलकमान गन्धर्व जस्ता कलाकारहरू आएपछि फेरि धर्मराज थापाहरूको परम्परासँग जोडिन पुग्यो । देशको राजनीति र व्यापक जनसमुदायकै सचेतताबीच केही विशिष्ट सङ्गीतकारहरूकै विकास भयो । नेपालका विशिष्ट कविहरूका रचनाहरू गाउन लगाउने काम भयो । गुलाम अली एवं भारतीय गायकहरूले पनि नेपाली गीतहरू गाउँदा, अनि आजभोलि कर्णाली जस्ता ग्रामीण क्षेत्रकै कलाकारहरूले पनि मीठामीठा लोक गीतहरू गाउन थालेपछि कहिलेकाहीं रेडियो नेपाल सुनौं सुनौं जस्तो लाग्छ । तर पनि कर्णालीका गीतहरू अनि त्यहाँबाट आएका म जस्ता मान्छेहरूलाई हावामा उडाउने रेडियो नेपालका खलनायकहरूलाई त्यहाँबाट पाखा लगाएर त्यसलाई सबै क्षेत्र, जाति र आम नेपालीहरूको पहुँचमा नपुऱ्याएसम्म सबै नेपाली जनताले त्यसलाई गम्भीरसाथ लिन सक्दैनन् र त्यसमा जनताले तिरैको राजस्व सदुपयोग भएको छ भनी मान्न सकिन्त ।

प्रजातन्त्र आए पनि देशको वास्तविकता जान्न विदेशी सञ्चारमाध्यमहरूमा भर पर्नुपर्ने स्थितिले हाम्रा सञ्चारमाध्यमको उदासिनता प्रस्ट्याउँछ । निजी सञ्चारमाध्यमलाई अनावश्यक बन्देज लगाईंदा उनीहरूको दायरा पनि सीमित बनेको छ । प्रजातान्त्रिक व्यवस्था भएको देशमा जनताले तिरैको राजस्वबाट सरकारले नियन्त्रण गर्ने रेडियो जस्तो सञ्चारमाध्यम चल्नु हुँदैन भन्ने ठान्छु म । सरकारका मन्त्रीहरूले लिए अह्राएको मान्न बाध्य कर्मचारीहरूले चलाएसम्म रेडियो नेपालले कुनै गति लिन सक्दैन । रेडियो नेपाललाई कमसेकम स्वायत्तता दिनु पर्छ । सुयोग्य पत्रकार, गीतकार, कलाकार आदिको नियन्त्रणमा दियो भने

यो जनउत्तरदायी हुन सक्छ। व्यक्तिले सञ्चालन गर्ने माफिया स्वार्थबाट चल्ने सञ्चारमाध्यमहरू जनउत्तरदायी हुन सक्दैनन्। हाम्रो जस्तो समाज जहाँ कतिपय अनपढ सबै अखबारहरूलाई 'गोरखापत्र' भन्छन्, पढ्न सक्नेहरू जसले जे लेख्यो त्यसैमा विश्वास गर्छन्, त्यहाँ जताततै सहजै पुग्न सक्ने विद्युतीय सञ्चारमाध्यमले त भन्ने प्रभाव पार्न सक्छ। त्यसैले रेडियो, टेलिभिजन आदि विद्युतीय सञ्चारमाध्यमहरू सामूहिक रूपमा उत्तरदायी र सचेत जनसमुदायकै जिम्मामा सञ्चालन गर्न दिने संयन्त्रको विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

कर्णालीजस्ता दुर्गम भेकका लागि रेडियो प्रसारण सरल र प्रभावकारी माध्यम हो। तर जुम्ला हुम्ला जस्ता दुर्गमभेगका मान्छेहरूसँग रेडियो किन्ने क्षमता छैन र राज्यले उनीहरूलाई तत्काल रेडियो र टेलिभिजन समेतका कार्यक्रमहरूमा सहभागी बनाउने कुनै योजना कहिल्यै बनाएको देखिँदैन। ती गरीब जनताले तिरेको राजस्वबाट सञ्चालित सञ्चारमाध्यमहरूमा तिनीहरू स्वयं सहभागी हुँदैनन्। तर उनीहरूको कला संस्कृतिको बदला प्रायः अरूको नक्कल गरी बनेका गीत सङ्गीत मात्रै सुन्नु पर्ने परिस्थितिले समग्र नेपाली समाज भाँडिने काम भइरहेछ। हाम्रो भावी पुस्ता यस्तै विदेशी गीत सङ्गीतकै अन्धानुकरण गर्न थालेको छ। यस्तो हुनुका पछाडि सर्वप्रथम त नेपालको वर्तमान राजनीतिक ढाँचा नै जिम्मेदार छ। शासनको उच्चतहमा यस देशको कला संस्कृतिप्रति प्रायः अनभिज्ञ मान्छेहरूकै बाहुल्य छ जस्तो लाग्छ। यस्तै समय, लक्ष्य र स्तरीय कार्यक्रमका हिसाबमा पनि विद्युतीय सञ्चारमाध्यमहरू हेर्दा समाचार कक्षलाई भिन्न गर्ने हो भने रेडियो, टेलिभिजन आदिमा जातीय संस्कृतिप्रति सचेत र संवेदनशील बौद्धिक क्षमताको खडेरी नै परेको महसुस हुन्छ।